

Ako je pomirenje odgovor, da li postavljamo prava pitanja?

STEF JANSEN

Univerzitet u Mančesteru, Velika Britanija

REZIME: Ovaj tekst kritički ispituje normativne i liberalne pretpostavke koje se najčešće nalaze u temelju naučnih, aktivističkih i političkih poziva na pomirenje u Bosni i Hercegovini. Moja sugestija je da bi trebalo, umesto da merimo kako ono napreduje, da se zapitamo čije se to pomirenje želi: između koga, za koga i zašto? Koja važna alternativna pitanja su ostala nepostavljena i koji latentni odgovori se ignorišu, a njihov značaj umanjuje? S tim u vezi posebnu pažnju posvećujem načinima na koje liberalni diskurs pomirenja ima tendenciju da depolitizuje pitanja pravde.

Uvod

Najčešći problemi u temelju naučnih, aktivističkih i političkih pristupa pravdi u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu BiH) pretpostavljaju normativnu, liberalnu koncepciju međunacionalnog pomirenja: „Kako pomiriti ljude u BiH?“ ili „Kako napreduje pomirenje u BiH?“. Urgentnost sa kojom su takvi problemi i zabrinutosti formulisani, kao i njihova vidljivost u javnim sferama, domaćoj i spoljnim, reflektuje programske i finansijske prioritete strane intervencije. Još od 1996. godine, kada sam i započeo svoje etnografsko istraživanje u postjugoslovenskim državama – prvo u Srbiji, zatim u Hrvatskoj i na kraju u BiH, gde sam uglavnom i radio tokom protekle decenije – sve vreme osećam nelagodnost u vezi sa tim prioritetima, iako u nekoliko navrata ipak jesam aktivno učestvovao u inicijativama koje bi mogle da se klasifikuju kao rad na pomirenju. Nije u pitanju samo to što načini na koje se pomirenje promovise istovremeno zahtevaju umanjivanje značaja ratnog bola, besa i želje za osvetom na meni teško prihvatljiv način, već što sam oduvek osećao da takav pristup zapravo predstavlja specifičan, veoma problematičan i depolitizujući liberalni politički projekat. Stoga, iako imam simpatija za iskrene i plemenite namere mnogih ljudi koji rade na međunacionalnom pomirenju – a ponekad sam im se u takvim naporima i pridruživao – već dugo osećam nelagodnost u pogledu dugoročnih implikacija takvih inicijativa na politiku pravde koje sam tokom svog rada primetio, ne samo u BiH, već i izvan nje.

Kao što reč „osećam“ koju sam upotrebio u tekstu iznad i sugerise, moje angažovanje na ovim pitanjima je bilo ograničeno na prilično neartikulisanom nivou. Kao prvo, ne mogu da pretendujem ni na kakvu stručnost u oblasti pravde ili pomirenja, a ni moja etnografska istraživanja – o antinacionalizmu, o domu i raseljavanju, o pamćenju i zaboravljanju posle perioda nasilja, o poimanju muškosti, o granicama i državnosti – nikada nisu bila eksplicitno fokusirana ni na jednu od te dve oblasti. Isto tako, bar kada je reč o pitanjima pravde, ne mogu da tvrdim da govorim u ime ljudi iz postjugoslovenskih država, pa čak ni ljudi iz BiH. Zapravo, sa sigurnošću mogu da kažem da veoma malo ljudi iz tog regiona, kao i veoma mali broj učesnika u mojim istraživanjima, deli moje interesovanje za eksplicitno političku dimenziju pravde, kao i moj lični politički stav da bi aktivna politizacija i oživljavanje ideološke debate doprineli pravednijoj budućnosti. Ovo dovodi do drugog razloga zbog kog ove probleme nikada do sada nisam eksplicitno artikulisao: kao što ćemo videti, lokalna politika, odnosno *politika*, ima izuzetno lošu reputaciju u regionu i bilo kakvo vezivanje *politike* i aktivističkih napora na izgradnji bolje budućnosti, uključujući i projekte koji teže

međunacionalnom pomirenju, za nju će verovatno biti smrtni greh. Insistiranje na repolitizaciji u takvom kontekstu bi možda donelo više štete nego koristi. U svakom slučaju, svaki pomen politike u BiH izaziva takvu ključajuću ogorčenost da se postavlja pitanje da li je uopšte moguće spasti bar deo tog pojma kada ga razdvojimo od konotacije ljigavog univerzuma kojim vladaju cinične, korumpirane i interesne igre moći.

Iako se u svojim tekstovima i istraživačkom radu nikada nisam bavio pravdom kao centralnim problemom, moje etnografske studije su uvek bar doticale pitanja pravde, delom upravo i zbog želje da domaće i globalne političke dimenzije postavim u prvi plan. U ovom tekstu¹ pokušavam da retrospektivno sistematizujem neke od osvrta na pravdu koji su proistekli iz tih istraživanja, a posebno mog rada o iskustvima doma i povratka raseljenih sa obe strane entitetske linije razdvajanja u severoistočnoj BiH (2000–2001). Kao neko ko je veliki deo svog života (ne samo u radnom kontekstu) proveo u glavnom gradu BiH, Sarajevu, pokušavam i da izvučem određene pouke iz svog aktivističkog angažovanja u okviru raznih projekata pokretanja dijaloga i programa obuke u postjugoslovenskom „civilnom sektoru“, uključujući i lične kontakte, društvene interakcije i dodir sa lokalnim medijima. Bez želje da osporavam vrednost i urgentnost brojnih napora na izgradnji „pomirenja“, moj glavni cilj ovde jeste da skrenem pažnju na negativne implikacije koje oni mogu da izazovu, kao i da pokrenem određena pitanja iz oblasti pravde, ali van okvira njihovog specifičnog fokusa. Dakle, umesto da predstavljam zaključke izvedene iz nekog konkretnog istraživačkog projekta, pokušavam da postavim bolja, a možda i mnogo mučnija pitanja o pravdi u BiH. Umesto da se bavimo merenjem napretka pomirenja u BiH, sugerišem da se zapitamo čije se pomirenje ovde zapravo želi: između koga, za koga, i zašto. Ovakva reformulacija me je, zatim, navela da primetim i jedan tentativni put ka obnovi debate o politici pravde. U srži mojih napora leži ovo provokativno i, bar se nadam, produktivno pitanje: ukoliko je odgovor pomirenje, da li postavljamo prava pitanja? Koja važna alternativna pitanja su ostala nepostavljena i koji latentni odgovori se ignorišu, a njihov značaj umanjuje?

Definisanje „strana“ u procesu pomirenja

Ako „pomiriti se“ znači „okončati antagonizam“ (Borneman, 2002, str. 281), važno je istaći da su aktuelni dominantni liberalni pristupi pomirenju, i to ne samo u BiH, uglavnom normativne prirode. Oni polaze od pretpostavke da je pomirenje po definiciji korisno za sve aktere. Distanciranje od te pretpostavke implicira postavljanje pitanja zašto se okončanje suprotstavljenosti i antagonizama uopšte smatra poželjnim. Koristan karakter pomirenja se onda ne može prihvatiti kao nešto što je očigledno samo po sebi. On zahteva argumentaciju i zato treba da pokušamo da razumemo zašto se ljudi uopšte i zalažu za pomirenje. Zatim, ako i kada se ono smatra poželjnim, postavlja se pitanje *koju* suprotstavljenost je ključno otkloniti. Ako se pomirenje argumentovano zastupa u određenom kontekstu, rad na razrešenju suprotstavljenosti uvek podrazumeva političko definisanje suprotstavljenih „strana“. To znači da ono može imati veoma raznovrsne implikacije u zavisnosti od toga ko ga zagovara i sa kojim ciljem.

Ukoliko pomirenje posmatramo na taj način, važno je podsetiti se i da je ono zapravo bilo jedan od glavnih prioriteta za postjugoslovenske nacionalističke elite još od kraja osamdesetih godina, iako je njihov fokus bio isključivo na unutar nacionalnom nivou. Takvi napori bili su najčešće usmereni na uklanjanje antagonizama među pripadnicima iste nacije u vezi sa sukobljenim ideologijama iz Drugog

¹ Ovaj tekst se detaljnije bavi nekim pitanjima koja su prethodno bila formulisana u kraćem članku na B/H/C/S pod naslovom „Pet teških pitanja o pomirenju“ (prev. A. Semić i M. Ostojić), objavljenom u publikaciji *Trauma i pomirenje* sarajevskog Centra za traume u okviru nevladine organizacije Kruh Svetog Ante.

svetskog rata, a u praksi su se svodili na programe nacionalne homogenizacije. Oni, dakle, mogu da se shvate kao pokušaji da se izbrišu antagonizmi koji postoje unutar nacionalnih grupa. Međutim, i to je iscrpno dokumentovano, svi takvi naponi na *unutar*nacionalnom pomirenju samo su doprineli pogoršanju odnosa *između* nacija – štaviše, postali su sastavni deo ratova iz devedesetih.

Nakon tih ratova, *međunacionalno* pomirenje je postalo jedna od glavnih preokupacija agentura strane intervencije u BiH, a sredstva i podrška koju su pružale bile su važan faktor u njegovoj promociji. U okviru takvog pristupa su različite strane čije je suprotstavljenosti bilo potrebno okončati formulisane kao *nacije*. Bez obzira na tendenciju nacionalnih elita da koriste ovu matricu i uprkos plemenitim namerama mnogih koji su se angažovali na pomirenju, ovakva redukcionistička definicija strana u ratu je i dalje sporna. Simetrija koju sugerise ne uzima obzir činjenicu da su dve strane (srpska i hrvatska) eksplicitno proklamovale svoj grupni identitet i funkcionisale isključivo kao etnonacionalni kolektivi, dok je treća istovremeno uključivala i etnonacionalne (bošnjačka) i inkluzivne (BiH) dimenzije.² Štaviše, svodenje rata u BiH na prost sukob tri strane, Bošnjaka, Srba i Hrvata, prikriva činjenicu da je ratno nasilje obuhvatalo, na primer, i borbu za resurse između partijskih političkih elita iz BiH, ali i izvan nje, kao i oportunitizam pljačkaša i ostalih „preduzetnika“. Ono zanemaruje i činjenicu da je taj rat u velikoj meri predstavljao kristalizaciju sukoba oko stvaranja države i pojma državljanstva – konkretno, oko toga da li bi BiH uopšte trebalo da postoji kao politička zajednica ili ne i kako bi njeni građani trebalo da budu zastupljeni institucionalno. Ono zamagljuje ogromne neravnoteže moći i odnosa snaga, divergentne ratne ciljeve i različite pretenzije na legitimitet (Bougarel, 1996). Zato ne iznenađuje da su političke partijske elite, kao i u brojnim drugim sukobima, pokušavale da se predstavljaju kao organska otelovljenja „svojih“ respektivnih, nepodeljenih nacija (iako, kao što sam već pomenuo, ne potpuno simetrično), a takvi naponi su imali veoma realne efekte. Istraživanje tih samoreprezentacija elita i njihove relativno snažne rezonance među stanovništvom važno je za razumevanje toka kojim se ratno nasilje odvijalo, ali njegova *reprodukcija* koja se svodi samo na „rat između Bošnjaka, Srba i Hrvata“ ne pomaže takvom razumevanju. Takvo „grupističko“ (Brubaker, 2002) nametanje isključivo nacionalnog obrasca na čitav rat samo po sebi predstavlja depolitizujuću intervenciju koja se lažno poziva na postojeće neutralne kategorije.

Ovo ima implikacije i za sam diskurs pomirenja. Predominantno nacionalna definicija „strana“ u liberalnom diskursu pomirenja u BiH potvrđuje verziju istorije, i predratne i posleratne, koja je i sama nacionalistička (Jansen, 2003, 2005). Umanjivanje značaja svih kompleksnosti osećanja pripadanja u regionu, uključujući i nacionalno, razdvaja istoriju prema različitim kolektivnim akterima – nacijama. Te nacije se onda predstavljaju kao posvađane tokom devedesetih i zbog toga sada moraju da budu

² Pored paravojnih jedinica koje su bile tesno povezane sa političkim partijama u BiH, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj gori, u ratu u BiH su prevashodno učestvovala tri armije. HVO (Hrvatsko vijeće odbrane) je kontrolisala hrvatska nacionalistička stranka HDZ i, u velikoj meri, matična armija u Hrvatskoj. VRS (Vojska Republike Srpske) je bila pod kontrolom srpskog nacionalističkog SDS-a i, u velikoj meri, njenih mentora iz srpske vlade, odnosno Vlade Savezne Republike Jugoslavije i njene vojske (kao glavne naslednice Jugoslovenske narodne armije). Proklamovani ratni ciljevi HDZ-a i SDS-a, koji su devedesetih osvojili veliku većinu glasova među „svojim“ nacionalnim grupama, bili su odbrana „Hrvata“ i „Srba“ jednih od drugih, ali i, vremenom sve više, borba protiv konsolidacije Republike Bosne i Hercegovine (R BiH), u kojoj su, prema podacima iz cenzusa sprovedenog 1991. godine, oni koji su se deklarirali kao pripadnici nacije Bošnjaka ili Bosanskih Muslimana činili relativnu većinu. Te dve oružane snage su uspostavile vojnu kontrolu nad velikim delovima teritorije (čije su stanovništvo „očistili“) koju su želele da pripoje svojim „matičnim državama“. Postojao je i određen broj ljudi koji su bili interpelirani od strane tog srpskog ili hrvatskog nacionalizma, a koji su podržavali suverenitet R BiH. Iako su bili manjina, taj suverenitet države BiH je dobio podršku 62,68 % biračkog tela na referendumu održanom 1992. godine). Ti ljudi su nastavili da žive na teritoriji pod kontrolom AR BiH (Armije Republike BiH). Neki od njih su se borili u sastavu te armije, dok su se drugi nalazili na važnim položajima u institucijama R BiH. Međutim, borba AR BiH za odbranu R BiH se vremenom sve više poistovećivala sa odbranom Bošnjaka. To je bila posledica raseljavanja i migracija stanovništva, kao i vojnih strategija njenih protivnika, koje su dovele do nesrazmerno velikog broja bošnjačkih žrtava, posebno civilnih, ali i do jačanja uticaja i kontrole bošnjačke nacionalističke partije SDA. Uprkos tome, u toj trostrano-simetričnoj slagalici, celokupna retorika i praksa SDA i AR BiH uvek je ostala dvosmislena, uključujući i bošnjački etnonacionalizam i shvatanje inkluzivnosti unutar same BiH. Treba imati u vidu i da su u severozapadnoj BiH vođene žestoke borbe između AR BiH i odvojene, pretežno bošnjačke armije pod kontrolom lokalnog političkog i ekonomskog moćnika, nekada visoko pozicioniranog unutar SDA, kao i da su se i na drugim mestima na lokalnom nivou takođe pojavljivali savezi i frakcije koji su zamagljivali jasnu granicu među „stranama“ i njihovu nacionalnu definiciju.

vođene ka obnovi harmoničnih dobrosusedskih odnosa u jednom mozaičkom „nacionalnom poretku stvari“ (Jansen, 2002; Malkki, 1995). Nacionalna pripadnost jeste, i to već dugo, veoma važna za mnoge koji žive u BiH, ali prihvatanje takve redukcioniističke definicije strana prema identitetskom obrascu bi zapravo predstavljalo vrhunac nacionalističkih, hegemonizujućih projekata iz devedesetih godina.

Kada i za koga neki susret ili interakcija predstavlja pomirenje?

Tokom prve posleratne decenije ambicije međunacionalnih napora na pomirenju u BiH bile su nužno skromne. Sa sukobima iz devedesetih koji su radikalno podelili stanovništvo prema nacionalnosti, nastale su i veoma stvarne nacionalne granice, čak i za one koji ih pre toga nisu smatrali bitnim. I, zaista, u velikoj meri i brojnim različitim kontekstima, ljudi su počeli da budu shvatani pre svega kao pripadnici svoje nacije, a odnosi među osobama različitih nacionalnosti od tada zahtevaju prelazak linija razdvajanja društveno sankcionisane segregacije, pa često i bivših linija fronta. Napori na izgradnji pomirenja, poput onih koje u podeljenoj BiH promovisu agenture spoljnih intervencija, uglavnom su težili tome da donekle približe ljude različitih nacionalnosti. Konkretno, mirenje *nacija* (s obzirom na to da su strane u sukobu bile formulisane na taj način) zahtevalo je susrete i interakcije pojedinaca koji su bili definisani kao *pripadnici svoje nacije*. Značaj nacionalnih podela je u međuvremenu toliko porastao da, za većinu ljudi, u skoro svim krajevima te, danas duboko segregirane političke zajednice, to više nije nešto što je očigledno samo po sebi. Uprkos tome, na ovaj ili onaj način, čak i relativno nedugo nakon okončanja rata, na stotine hiljada ljudi u BiH je ipak održavalo određene međunacionalne kontakte, i u svakodnevnom životu, i u okviru inicijalnih koraka usmerenih na povratak raseljenih i povraćaj imovine. Ali da li su svi oni takve interakcije doživljavali i kao moralni čin u procesu pomirenja?

Liberalni i normativni pogled koji dominira najvećim delom naučnog i geopolitičko-humanitarnog diskursa o BiH u inostranstvu, tokom prve posleratne decenije, težio je da međunacionalne interakcije i susrete – poput prelazaka granica između naizgled jasno razdvojenih grupa – tretira kao moralne činove koji zavređuju pohvalu. Međutim, većina inicijativa za međunacionalno pomirenje nije se ni primakla razrešenju postojećih antagonizama među stranama, već je samo težila pukom omogućavanju ljudima da prelaze linije razdvajanja „strana“, čime je zapravo samo za nijansu ublažila aktivne antagonizme između pripadnika različitih nacija. Pomirenje je postavljeno u okvir jednog mozaičkog modela koji je – poput liberalnog multikulturalizma – težio da učvrsti nacionalno-kulturne linije podela i predstavi nacije kao jasno razdvojene, i to na štetu nekih drugih razlika i borbi. Kao što smo videli, ideja je, dakle, bila da se sukobljene „strane“ vrata u pretpostavljeno stanje predratnog mirnog suživota „naroda“. U takvom okviru, međunacionalne interakcije su predstavljane kao poželjnije od unutarnacionalnih. Svako iz nevladinog sektora u BiH vrlo dobro zna da su predlozi projekata koji podrazumevaju beneficije za pripadnike različitih nacionalnosti u proseku imali mnogo veće šanse da privuku sredstva iz inostranstva.

Naravno, postojali su i neki drugi, veoma očigledni razlozi za takav način finansiranja i moja namera nije da kritikujem prioritete finansiranja već želim da naglasim da su stranci međunacionalne susrete i interakcije počeli da posmatraju kao prethodnice pomirenja. Šta se onda događa sa ljudima koji u tome učestvuju? Obični predratni međunacionalni kontakti – ako su uopšte i doživljavani na takav način – koji su se pamtili uglavnom nisu predstavljali svesne činove pomirenja već praktične dimenzije svakodnevnog života. To je imalo implikacije i za posleratnu situaciju, s obzirom na to da strane koje su učestvovala u nasilju ne mogu da budu definisane samo nacionalno. Posleratna međunacionalna

interakcija predstavljala je za neke ljude – pre svega u nekoliko većih gradova – samo nastavak svakodnevnih prakse koja nikada nije ni nestala, iako je devedesetih godina bila drastično redukovana usled raseljavanja stanovništva kao posledice rata. Iz njihovog ugla, radikalne promene konteksta navele su *druge* da čitav taj nacionalni obrazac nametnu u svakodnevnim životnim praksama za koje su i dalje smatrali da sa takvom matricom nemaju nikakve veze. Na primer, oni koju su pre rata bili u bračnom odnosu sa osobama koje nisu delile njihovu porodičnu nacionalnu pripadnost, neretko su naglašavali da je njihov brak *postao* „mešovit“ tek devedesetih godina. Kao što ćete videti u daljem tekstu, fokusiranje na tu posebnu premošćujuću vrednost posleratne međunacionalne interakcije u BiH istovremeno je prikivalo neke druge razlike koje nisu u vezi sa nacionalnošću i koje je ponekad mnogo teže premostiti (što se, izgleda, ionako smatralo manje urgentnim).

Čak i u slučajevima u kojima je međuljudska interakcija uključivala prelazak preko bivših linija fronta (na primer, inicijative za povratak raseljenih lica), postavlja se pitanje da li je ona nužno doživljavana kao nešto što je usmereno na pomirenje? Moje iskustvo je da su mnogi u BiH tretirali međunacionalno pomirenje pre svega kao ideju nametnutu sa Zapada. Nezavisno od svojih konkretnih stavova, čak i mnogi od onih koji su podržavali pomirenje, smatrali su da njemu treba da prethode izvinjenja, kažnjavanje i odšteta. Naravno, bilo je i onih koji su pomirenje odbacivali u potpunosti, dok su ga drugi inkorporirali u svoje težnje da izbegnu svaku raspravu o ratnoj odgovornosti. Da li u takvom kontekstu pomirenje može biti legitimizovano pozivanjem na viši cilj, poput države, evroatlantskih integracija, Boga ili mira (pogledati Brudholm, 2006)? Umesto toga, zar ne bi trebalo da priznamo da je poželjnost pomirenja nastala, ne kao činjenica, već kao otvoreno pitanje, bar iz perspektive onih čijem se pomirenju i teži?

Važno je da takvi različiti pogledi ne budu pojednostavljeno svedeni na pripadnost ljudi nacionalnim „stranama“, već moraju biti sagledani i kroz njihovu moguću budućnost. Glavnu preokupaciju većine ljudi iz BiH tokom prve posleratne decenije možda najbolje opisuju golo preživljavanje i pravda. Međutim, za mnoge, uključujući i mene, pravdu je veoma teško precizno definisati, čak i u konkretnoj vezi sa posleratnom situacijom u BiH. Pravda može biti bitna u sudskim procesima i izricanju kazni, ali može i da evocira šire koncepte utopijske ravnoteže i ispunjenosti. Na kraju, a takođe je važno, sugerisem da je za brojne ljude koji su proživeli rat u BiH pravda zapravo oličena u svetu, u životu, u istoriji – u kojima se rat nikada nije ni dogodio.

Pošto je pravdu bilo teško definisati, a većina ljudi je doživljavala kao nešto nedostižno, svakodnevna praksa je uglavnom bila ograničena na obezbeđivanje neposredne budućnosti. Čak su i oni koji su eksplicitno zagovarali pravdu često imali tendenciju da svoje zahteve formulišu na relativno konkretne i lokalne načine, daleko od vrtoglavih visina na kojima obitava pomirenje (npr. Delpla, 2010; Helms, 2010). Kao što sam pisao i ranije u nekim drugim prilikama (Jansen, 2008, 2013), za brojne obične ljude objekat nade zapravo je bio „normalan život“. Naravno, „normalni životi“ iz prošlosti (koji predstavljaju ključnu referentnu tačku), uključivali su međunacionalni suživot, ali, bar u pogledu svojih nadanja za budućnost, ovaj aspekt je bio mnogo manje prominentan. Dakle, ako bi se ljudi koji se danas vezuju za suprotstavljene nacionalne „strane“ sreli, zašto bi to definisali kao primer prevazilaženja nacionalnih granica u jednom mozaiku koji predstavlja nešto dobro samo po sebi? Zašto bi reinterpretili prethodne interakcije na taj način? Život sa ljudima drugih nacionalnosti ili drugačijih pogleda na nju pre rata je bio samo deo „normalnog života“, a taj normalni život je sada glavni objekat njihovih želja. Nakon rata neki od njih jesu bili spremni da se upuste u takve interakcije, bar u meri u kojoj bi prelazak bivših linija fronta mogao da doprinese nastavku, ili, što je bila češća pojava, ponovnom uspostavljanju nekih od dimenzija „normalnog života“ za njih i njihova domaćinstva. Sticao se utisak da se pomirenje pojavljivalo na njihovom horizontu, ukoliko se uopšte i

pojavljivalo, ne kao prioritet, već kao sporedni efekat želje za smanjenjem „abnormalne“ nesigurnosti. Neki su taj potencijal prihvatili, drugi ga odbacili, dok se većina nikada nije ni osetila pozvanom da ga prepozna, jer je bila preokupirana onim što je smatrala puno hitnijim problemima obnove određenog stepena „normalnog života“.

Koje društveno sankcionisane pozicije dozvoljavaju međusobno prepoznavanje?

Kako, onda, ljudi mogu pronaći zajednički jezik na osnovu kog bi zasnivali odnose jedni sa drugima, s obzirom na to da je upravo prizivanje „normalnog života“ zajednički interes na kom počiva veliki broj interakcija između pojedinaca sa različitih strana bivših linija fronta? To pitanje ne postavljam metafizički, već kao veoma praktično pitanje koje smatram relevantnim za svaki pokušaj da se doprinese zbližavanju običnih ljudi. Projekti pomirenja u avramskoj tradiciji (Derrida, 1999) počivaju na pretpostavci da sve različite strane dele jednaku i neotuđivu ljudskost. Takvi projekti zahtevaju da oni koji teže pomirenju međusobno priznaju jedni druge kao podjednako vredna ljudska bića. Kao što Derrida ističe, ovaj pristup je ukorenjen u verskim tradicijama sa Avramom kao zajedničkom ključnom figurom (judaizam, hrišćanstvo i islam), u kojima su svi ljudi jednaki pred Bogom. Međutim, njeni efekti idu mnogo dalje od religioznog domena. Nedugo nakon okončanja rata u BiH primetio sam da se takav univerzalni humanistički okvir nalazi u korenu velikog dela antinacionalističkog aktivizma i brojnim verskim i nereligioznim naporima da se ponovo uspostavi neki vid bliskosti i obnova suživota. On se nalazi i u temelju teorijske literature; oblikuje strukturu mogućih interakcija i susreta, letnjih škola, kampanja, itd. i prožima se kroz izraz kojim se posleratne interakcije pojedinaca sa različitih strana bivših linija fronta često pravdavaju na najelementarnijem nivou: svi smo mi ljudi!

Ljudi, međutim, ipak ne zasnivaju odnose jedni sa drugima na osnovu neke apstraktne zajedničke ljudskosti. Bilo koji opipljiv vid pomirenja, kako god ga shvatali, zahteva praktične interakcije živih, konkretnih osoba. Interakcije preko bivših linija fronta na tom praktičnom nivou, bez obzira na to da li ih njihovi učesnici posmatraju kao napore na izgradnji pomirenja ili ne, nužno se oslanjaju na međusobno prepoznavanje osoba u specifičnim društvenim pozicijama. To zatim implicira da moramo očekivati i oštre razlike među takvim interakcijama: na primer, osobe koje se vezuju za određene strane u ratu bi mogle da se sretnu kao mlade ćerke urbanih porodica iz srednje klase na, recimo, nekoj sarajevskoj umetničkoj izložbi, ili kao sredovečni, nezaposleni očevi koji trguju piratskim CD-ovima na pijaci Arizona u severnoj BiH. Pol i srodstvo su tu ključni (Foccal, 2010; Helms, 2007). Ljudi uspostavljaju određeni stepen međusobnog prepoznavanja, ne kao bezlična ljudska bića bez ikakvih specifičnosti, već, na primer, kao očevi koji proživljavaju slične poteškoće jer su odgovorni za svoje porodice. Zajednička humanost se ne proživljava kao nekakav apstraktan princip, već joj je dat specifičan, društveno sankcionisani oblik u konkretnom kontekstu (u ovom slučaju patrijarhalnom).

Ovo je relevantno ne samo za realnu interakciju pojedinaca, već i na opštijem nivou koji se tiče njihovih stavova prema zamišljenim drugima, a time i za šire diskurse o pomirenju. Društveno pozicioniranje je, takođe, kanalisalo i načine na koje ljudi jesu, odnosno nisu ispoljavali određeni stepen empatije u ranim posleratnim godinama, dok su ratne patnje i tenzije u vezi sa njima još uvek bile sveže, a to je konkretne interakcije, u najboljem slučaju, činilo manje verovatnim. Na primer, tokom istraživanja koje sam sprovodio sa obe strane međuentitetske linije razdvajanja u severoistočnoj BiH, brojne žene su pokazivale određeni stepen empatije prema ženama koje su vezivale za neprijateljsku vojsku. Iako su održavale fizičku distancu, ipak su bile u stanju da uspostave određeni stepen međusobnog prepoznavanja kao majke, ističući da razumeju patnju i „njihovih“ majki. Potencijalni osnov za posleratno međusobno prepoznavanje muškaraca koji su se borili u ratu mogao

bi da se pronade u rekonstrukciji njihovog ratnog iskustva kao nedostatka izbora pod izuzetnim okolnostima, kada su, pre svega kao očevi, bili primorani da preuzmu odgovornost za zaštitu svojih porodica (Bašić, 2004). U svakom slučaju, od pojedinaca ne možemo očekivati da će se prosto sretati kao ljudska bića X i Y; oni su uvek različito pozicionirane osobe. Stoga bi se, bar iz perspektive napora na izgradnji pomirenja, moglo postaviti sledeće pitanje: koje društveno sankcionisane pozicije subjekata (u pogledu pola, roda, klase, urbano–ruralnih podela, itd.) dozvoljavaju ili omogućavaju međusobno prepoznavanje pojedinaca sa različitih strana bivših linija fronta? I koje od njih imaju bolje izgleda da to ostvare na pravedan način?

Pomirenje, obnova i emancipacija

Činjenica da međusobno prepoznavanje zahteva da pojedinci budu društveno pozicionirani, u kombinaciji sa snagom ideje „normalnog života“, pruža letimičan uvid u svojevrsan društveni poredak koji takve interakcije pretpostavlja. Muškarci i žene koji grade međusobno prepoznavanje kroz vezu sa patrijarhalnim srodstvom na taj način mogu i da potvrđuju i jačaju postojeće društvene obrasce nejednakosti. Dakle, „zajedničke sadašnjosti“ koje Borneman (2002, str. 291) vidi kao centralne elemente uspešnog pomirenja često mogu biti prilično zatvorene, uz slabe sklonosti ka transformaciji. Ja ovde ne sugerišem da su one uvek bile konzervativne niti da su svi napori na izgradnji pomirenja u svojoj prirodi nužno takvi, ali mi se čini da to predstavlja izazov koji je neophodno prevazići da bi se razvila uspešna politika pravde.

Iako Borneman (2002) zastupa tezu da te „zajedničke sadašnjosti“ treba da potvrde svu „heterogenost životnih projekata“ i istraže „nova iskustva društvenosti“ (str. 291), ipak bi trebalo da budemo otvoreni i spremni da prihvatimo da one potencijalno češće jačaju postojeće nejednakosti, između ostalog, i u pogledu pola/roda, klase i urbano–ruralnih razlika. U svojoj težnji da prevaziđu antagonizme u vezi sa ratom, one zapravo mogu da prodube neke druge nejednakosti i podele. Neke studije o tome kako sve to funkcioniše u pogledu pola su uvrštene i u posebno izdanje časopisa *Focaal* (2010). Drugi primer je dobro dokumentovana tendencija mnogih koji žive u postjugoslovenskim gradovima da pozitivno porede način života svojih predratnih sugrađana drugih nacionalnosti sa „primitivizmom“ pripadnika sopstvene grupe koji su se tokom i nakon rata preselili sa sela u gradove. U ovom primeru, izraz poštovanja za druge nacije (tj. redukcija nacionalnog antagonizma) ostvaruje se putem negativnih sudova o pripadnicima sopstvene nacije sa sela (odnosno, potvrđivanjem urbano–ruralnog antagonizma).

Možda konzervativni potencijal diskursa o pomirenju i ne iznenađuje. Na kraju, bar u engleskom jeziku, sam pojam pomirenje, odnosno *po*[novno]-mirenje ukazuje na restorativni čin, tj. obnovu određene situacije iz prošlosti. Taj pojam i u južnoslovenskim jezicima evocira mirno prihvatanje, naspram mobilizacije ili konkretnog delovanja. I projekti izgradnje pomirenja u nekim drugim delovima sveta (poput Gvatemale ili Kipra) na sličan način su potvrđivali postojeće društvene obrasce podela unutar njihovih respektivnih strana. Najpoznatiji primer je južnoafrička Komisija za istinu i pomirenje, koja se inače često hvali doprinosom tranziciji iz aparthejda u demokratiju bez oslanjanja na osvetu, a bila je kritikovana zbog činjenice da je zanemarivala i za sobom ostavila relativno netaknutu strukturu socioekonomske i polne nejednakosti u podlozi aparthejda (npr. Feldman, 2002; Ross, 2003; Wilson, 2001).

Istovremeno se pokreće i urgentno pitanje emancipatornih shvatanja politike pravde: koje društvene prakse i odnosi nejednakosti se zapravo konsoliduju specifičnim definicijama strana koje bi trebalo da se pomire? Strane mogu biti konstituisane kao grupe koje polažu određena prava u borbi za

materijalne i druge resurse, a način na koji su konfigurisane i legitimizovane u konkretnim okolnostima je važna dimenzija pravde sa dalekosežnim implikacijama. Ovde bih sugerisao da rad na polju feminističke kritičke teorije Nancy Fraser (2007) ukazuje na potencijalno produktivan pravac naučnog istraživanja. U svom radu u oblasti političke filozofije pravde koji obuhvata više od dve decenije, Fraser prati specifične tačke preseka i tenzije između zahteva za prepoznavanjem [*recognition*] i preraspodelom [*redistribution*], a od nedavno i političkom reprezentacijom [*representation*]. Čini mi se da bi se mogao pronaći neki plodotvoran dijalog između takvih radova i studija o posleratnoj BiH, kontekstu u kom preokupacija etnonacionalnim identitetom u velikoj meri potencira pitanja prepoznavanja i reprezentacije. Verujem i da rezultujuće relativno odsustvo pitanja preraspodele u procesu formulisanja politike (i domaće i strane), javnog diskursa i naučnog rada snažno indicira da insistiranje na identitetskim obrascima ostale društvene nejednakosti čini nevidljivim.

Interesantno je napomenuti i da sam tokom svog istraživanja u BiH primetio da se pitanja i odgovori koji se tiču pravde ne poklapaju uvek na očekivan način. Kada postavljamo pitanja fokusirana na prepoznavanja, verovatno ćemo dobiti odgovore koji u podjednako meri naglašavaju lošu preraspodelu i nedostatak prepoznavanja. S druge strane, kada postavljamo pitanja o raspodeli, ljudi će, opet, najverovatnije početi da recituju čitav niz primedbi koji se tiču prepoznavanja bar koliko i distribucije. Dakle, obe dimenzije su prisutne i zauzimaju važno mesto na njihovoj listi prioriteta. Međutim, dominantni domaći i strani diskursi snažno potenciraju pokretanje tema u vezi sa prepoznavanjem, pa skoro da ne postoji nijedan dostupan javni registar koji olakšava razumnu artikulaciju problema loše preraspodele, a kamoli načina na koji se to pitanje preklapa sa pitanjima prepoznavanja i reprezentacije, pa se uglavnom ne može očekivati više od ljutitog i ciničnog antipolitičkog odbacivanja.

Mislim da naučni radnici angažovani na empirijskom društvenom istraživanju u BiH mogu u tom pogledu nešto da nauče iz događaja i debata u oblasti političke filozofije pravde. Zauzvrat, njihov uvid može da doprinosi teškom zadatku artikulisanja emancipatorne politike pravde u svetu koji karakterišu globalizujući neoliberalni trendovi.

Pomirenje, politika i budućnost

Generalno kratkovečne i tek delimične interakcije ljudi sa različitih strana bivših linija fronta u BiH na koje sam nailazio tokom prve posleratne decenije, oslanjale su se ne samo na konsolidaciju određenih postojećih društvenih obrazaca, već su imale i tendenciju da izražavaju relativni nedostatak rasprava o politici. Iz ugla onih koje je interesovalo pomirenje, takvo konsensualno učutkivanje u skladu sa liberalnom multikulturalističkom težnjom da poravna svaki vid društvenog antagonizma koji ne može biti shvaćen kao „kulturološki“ (Žižek, 1997) pokretalo je i pitanje u kojoj meri takve interakcije mogu da izrastu u manje površne veze.

Primeri muškaraca i žena koji su uspeli da pronađu određeni stepen međusobnog prepoznavanja kroz svoje roditeljske uloge koje sam naveo, ne samo da uključuju duboko polno ukorenjena shvatanja zajedničke ljudskosti, već počivaju i na predstavi rata kao katastrofe koja je iznenada i veoma nasilno obuzela ljude oko njih. Iz ugla takvog shvatanja, obični ljudi su bili samo pioniri u ciničnoj borbi političara za moć i bogatstvo, tj. onih koji snose celokupnu odgovornost za rat. Takva perspektiva je delovala izrazito dominantno u mojim opservacijama i, naravno, možemo je potkrepiti velikom količinom istorijske dokumentacije. Koraci ka međusobnom prepoznavanju zasnovani na takvom zajedničkom pogledu možda su čak u većoj meri zavisili od svega što *nije* bilo rečeno nego od onoga

što jeste. Tako sam primetio i da je naglašavanje upravo te izuzetnosti rata i ratnog perioda kao kontrasta „normalnom životu“ kog se sećamo iz predratnog vremena zapravo odličan način da se izbegnu kontroverzne teme. Pitanja o ratnoj odgovornosti, pravdi i kolektivnoj budućnosti bila su izbegavana u interakcijama i susretima ljudi sa suprotnih strana bivših linija fronta, a njihovo međusobno prepoznavanje je često bilo utemeljeno na zajedničkoj averziji prema *politici*.

Za većinu ljudi u BiH reč *politika* iskazuje maltene univerzalno gađenje prema korupciji i ciničnoj gladi pojedinih političara za vlašću (pogledati, npr. Kolind, 2008. za etnografsku raspravu o tome kako taj termin funkcioniše u svakodnevnim kontekstima u BiH). Ja inače ne tvrdim da je ta pojava jedinstvena i prisutna samo u BiH, niti, nažalost, mislim da je takav prikaz ponašanja brojnih političara daleko od tačne dijagnoze stanja u toj, ali i mnogim drugim zemljama. Međutim, možda su u BiH specifične ekstremne teškoće u pronalaženju bilo kakve alternativne koncepcije politike, a kamoli napora da se politička debata vrati u okvire nečega što prevazilazi interesne mahinacije. Moglo bi se reći i da je takva figura *politike* u potpunosti apsorbovala celokupnu politiku i politički život. Ovo ne samo da ima ozbiljne implikacije po napore na izgradnji pomirenja, već i za druge vidove transformativnog delovanja.

Kao prvo, otežava mobilizaciju, jer se visceralno odbacivanje *politike* preliva i u brojne druge kolektivne inicijative. Sumnja da su mnogi od aktera iz „civilnog sektora“ i sami nepopravljivo zagađeni politikom, uključujući i pojedince angažovane na naporima izgradnje pomirenja, naširoko je rasprostranjena. Nažalost, dokazi o interesnim vezama nekih krupnijih igrača iz nevladinog sektora i vodećih političara u zemlji koji se u javnosti povremeno pojavljuju, teško da doprinose promeni takve percepcije. Paralelno sa tim, ostali aktivisti veoma teško uspevaju da motivišu ljude da se uključe u bilo koji vid društvenog delovanja koji izlazi iz okvira egzistencijalnih potreba njihovih porodica. Nema sumnje da bi to bilo teško i bilo gde drugde, ali nivoi cinizma u današnjoj BiH čine posebno izazovnim svaki pokušaj ubeđivanja ljudi da se uključe u organizovane sociopolitičke aktivnosti zarad opšteg dobra, kako god da je ono definisano.

Pored toga što sagovornika asocira na nemoralnost, pohlepu i beskrupuloznost, čini se da *politika* generalno podrazumeva i nešto drugo. Ona evocira i slike Pandorine kutije koja sadrži znanje, osećanja, prakse i procese koji se doživljavaju kao ključni u kontekstu svih tih patnji iz protekle dve decenije, ali moraju ostati zatvoreni u toj kutiji da bi se dostigao određeni stepen međusobnog prepoznavanja koji je, opet, neophodan da bi dijalog između ljudi sa različitih strana bivših linija fronta uopšte i mogao da započne. S obzirom na to da među domaćim i stranim akterima postoji širok konsenzus o tome da ta kutija mora ostati zatvorena po svaku cenu, nemoguće je baviti se brojnim pitanjima za koja se, generalno, svi slažu da su ključna za razumevanje rata i mogućnosti za promene nabolje. Zato verujem da moramo da se zapitamo da li taj obrazac zapravo predstavlja opasnost za mnoge od aktivnosti usmerene na neki vid zbližavanja i pomirenja. *Politika* se krivi za izbijanje rata, za svu patnju koju je on izazvao, za činjenicu da se stvari ne menjaju nabolje, ali i za osećanje da nema nikakvih naznaka da će se „normalan život“ uskoro vratiti. U očima većine ljudi *politika* predstavlja izvor svog zla – ona je izazvala sve što je loše u današnjoj BiH. Posledica ovakvog stava je da se mnogi naponi koji promovisu pomirenje – ili bar određen stepen zbližavanja, suživota ili redukcije tenzija – oslanjaju na međusobno prepoznavanje upravo kroz zajedničku averziju prema *politici* i prećutnu saglasnost o ućutkivanju svega što se doživljava kao političko. To predstavlja zajedničko distanciranje od prljavih mahinacija *političara*, ali istovremeno podrazumeva i puno oštriji i dalekosežniji proces depolitizacije. Međutim, kako situacija koja se naširoko doživljava kao posledica politike može biti prevaziđena ili promenjena nabolje bez pribegavanja politici?

Sugerisem da sa tim u vezi možemo da detektujemo dva različita poretka procesa depolitizacije. Prvi se tiče domašaja i vida upravljanja teritorijom BiH. To bismo mogli nazvati anatomijom vladanja ili upravljanja. Aktuelni institucionalni poredak – lavirint nacionalno organizovane kolektivne reprezentacije koji se nameće i nadzire spolja – ne zadovoljava maltene nikoga u BiH. U institucionalnom smislu neki žele veću decentralizaciju ili razdvajanje (po nacionalnom ključu), dok bi drugi želeli da vide delimičnu ili potpunu razgradnju ratom stvorenih političkih podzajednica (entiteta i kantoni). Takva pat pozicija karakteriše stanje u BiH još od 1995. godine i Dejtonskog sporazuma, potpisanog uz američko posredovanje. Inicijative usmerene na pomirenje imaju tendenciju da prikriju ta pitanja, odbacujući ih kao sastavni deo *politike*, čime zaobilaze oštra neslaganja između ljudi koji se vezuju za različite „strane“. Kao što sam već pomenuo u prethodnom tekstu, na najosnovnijem nivou, suprotstavljene strane u ratu su se kristalisale oko pitanja samog postojanja BiH kao političke zajednice i modaliteta njenog režima u pogledu državljanstva i građanskog statusa. Životi tokom rata, u kontekstima koje je obeležila njihova nejednaka implementacija, oblikovali su i dijametralno suprotna iskustva iz tog perioda i viđenja legitimnosti ratnih ciljeva i postupaka. Za razliku, na primer, od situacije u Južnoj Africi, u BiH ne postoji široka saglasnost oko toga šta bi bila relevantna politička jedinica za pomirenje i to dodatno komplikuje pokretanje ključnih pitanja ratne odgovornosti, legitimiteta i buduće anatomije vladanja u BiH.

Takvo učutkivanje je i razumljivo: ukoliko se pokrene neka tema koja se vezuje za anatomiju vladanja u BiH moglo bi doći do usijanih sporova oko ratne odgovornosti i legitimiteta i, na kraju, potpunog zastoja duž nacionalnih ili drugih linija razdvajanja (Jansen, 2007). To bi, dakle, moglo biti kontraproduktivno iz ugla aktivističkih ciljeva. Štaviše, tema anatomije vladanja dobija dosta medijskog prostora u najvećim delom razdvojenim javnim sferama u BiH. Političari redovno drže monologe na tu temu, ponekad se obraćajući svojim protivnicima, mada uglavnom pokušavaju da steknu legitimitet među „svojima“. Kao što su brojni analitičari već istakli, etnopolitička retorika koja prožima čitavu BiH se u velikoj meri svodi na pitanje egzistencije: ona predstavlja upravljanje zajednicom kao pitanje nacionalnog opstanka (Mujkić, 2007). Takvi ideološki ogoljeni monolozi se serviraju skoro isključivo unutar identitetske matrice, pa je u takvoj konfiguraciji ekstremno teško razviti bilo kakav alternativni politički registar za artikulaciju pitanja anatomije vladanja i upravljanja. Međutim, ako je čak i dan danas legitimitet te anatomije u BiH stalni predmet neslaganja, zar nije *ta* podela ključni antagonizam koji bi napori na izgradnji pomirenja trebalo da razreše, a ne „grupistički“ model suprotstavljenih nacija? Ako je zaista tako, kako možemo uopšte i da razmišljamo o izgradnji odnosa među stranama u kom one više ne bi bile suprotstavljene?

Ovo nas dovodi do drugog poretka depolitizacije koji, bar po meni, opterećuje napore na izgradnji pomirenja. Autori koji, poput Bornemana (2002), rešenje vide u uspostavljanju odnosa strana u kom one više nisu suprotstavljene, mogli bi da protumače zatvaranje politike u pomenutu Pandorinu kutiju kao replikaciju titoističkog selektivnog potiskivanja sećanja na Drugi svetski rat koje se tako često krivi za izbijanje nasilja iz devedesetih, ali u obrnutom pravcu, od običnih ljudi naviše. Radikalna razlika je, bar po meni, važnija od ove potencijalne sličnosti. Jugoslovenska socijalistička rekonstrukcija nakon Drugog svetskog rata bila je integralni deo revolucionarnog projekta društvene transformacije. Praktični kolektivni napori na izgradnji novog društva bili su legitimizovani često autoritarnim sredstvima, uz obzir – ne prema čistoći nacije, tradiciji i kontinuitetu (kao što je slučaj u aktuelnim nacionalističkim diskursima) niti prema individualnim liberalnim pravima, svojini i preduzetništvu u multikulturnom „mozaiku“ (koji karakterišu stranu intervenciju) – već prema zajedničkoj, kvalitativno različitoj budućnosti čijoj se izgradnji težilo. To je, naravno, uključivalo i radikalno reosmišljavanje političkih *ûloga*, a time i načina na koji su strane formulisane.

Verujem da se najteža pitanja zapravo tiču vizije društvene budućnosti koja *prevazilazi* okvire pomirenja strana iz perioda rata. Shvatanje politike kao svedene na figuru *politike* u svakodnevnom dijalogu u BiH ne ostavlja prostor ni za kakav koncept politike kao kolektivnog napora da se razvije društveni projekat usmeren na budućnost, odnosno kao ideološke debate, profesije ili odgovornosti. Kakvu onda društvenu budućnost napori na izgradnji pomirenja predviđaju, ne samo u pogledu anatomije vladanja već i ekonomske politike, socijalne pomoći, održivosti i sličnog? Čak i kada bi postojao konsenzus o dometu i formi političkog organizovanja zajednice, kako oni zamišljaju slobodu, jednakost i, pre svega, solidarnost u tom budućem društvu kom bi pomirenje navodno trebalo da doprinese? Verujem da je to pitanje posebno važno u današnja vremena, u kojima se određeni neoliberalizujući društveni modeli globalno predstavljaju kao nešto što ne zahteva obrazloženje ili kao prirodan poredak bez alternative. Napori na izgradnji pomirenja često reprodukuju depolitizaciju konsensualnim učutkivanjem osetljivih pitanja u vezi sa ratom i anatomijom upravljanja kroz ritualno potvrđivanje važnosti „normalnog života“, ali i verovanjem da politička sfera treba da bude što je moguće manja, što je, opet, u potpunom skladu sa neoliberalizmom. Zar zajednička nespremnost da se problem politike razreši, oličena u njenom svodenju na *politiku*, ne nosi i ogroman rizik? Zar to ne ostavlja definisanje društvene budućnosti u rukama onih koji nemaju nikakvog interesa da rade na bilo kakvoj promeni? To bi zaista bila šteta, s obzirom na to da se tačka širokog društvenog slaganja koja prevazilazi svaljivanje krivice na *politiku* može pronaći u žalopojkama iziritiranih ljudi širom BiH, a to je vera da stvari ne bi smele da ostanu onakvim kakve su danas. Nezadovoljstvo se tiče prepoznavanja, reprezentacije i preraspodele, iako dominacija identitetske matrice poslednji od ta tri problema u najvećoj meri čini nevidljivim u javnim sferama.

Ako dominantni diskursi pomirenja pretpostavljaju da bi manje politike svet učinilo pravednijim, to zgodno rezonira i sa aktuelnim stavovima javnosti BiH i sa neoliberalnim okvirima strane intervencije. Moja sugestija je da bi naučne studije u BiH trebalo da preuzmu odgovornost za postavljanje pitanja koja prevazilaze okvire postavljene u skladu sa takvim domaćim i stranim političkim prioritetima. Kada istražujemo koji procesi i društvene promene mogu da transformišu primirja u početne tačke nekih boljih budućnosti, pomirenje, naravno, može da igra određenu ulogu, ali trebalo bi da se usudimo i na korak dalje od onih pitanja čiji se odgovor svodi na pomirenje. Privilegiju naučnog osvrta zato treba da iskoristimo na odgovoran način i konačno počnemo da razmišljamo provokativno, protiv dominantne plime i na tom putu redefinišemo pitanja koja se tiču politike pravde u BiH i izvan nje.

Reference

- Bašić, N. (2004). *Kampfsoldaten im ehemaligen Jugoslawien: Legitimationen des Kämpfens und des Tötens*. Izv: R. Seifert, (Izd.), *Rod, identitet i vojni sukob*, (str. 89–111). Münster: LIT Verlag.
- Borneman, J. (2002). Reconciliation after ethnic cleansing: Listening, retribution, affiliation. *Public Culture*. *Javna kultura* 14(2), 281–304.
- Bougarel, X. (1996). *Bosnie: anatomie d'un conflit*. Izd.: Paris: La Découverte.
- Brubaker, R. (2002). Ethnicity without Groups. *Archives européennes de sociologie* 4(2), str. 163–189.
- Brudholm, T. (2006). Revisiting resentments: Jean Améry and the dark side of forgiveness and reconciliation. *Journal of Human Rights* 5, str. 7–26.

- Delpla, I. (2010). Catégories juridiques et cartographie des jugements moraux: le TPIY évalué par victimes, témoins et condamnés. Izv: I. Delpla & M. Bessone, (izd.), *Peines de guerre: la justice pénale internationale et l'ex-Yougoslavie*, (str. 267–285). Paris: EHESS.
- Derrida, J. (1999). *Cosmopolites de tous les pays, encore un effort!!* Izd.: Paris: Galilée.
- Feldman, A. (2002). Strange fruit: The South African Truth Commission and the demonic economies of violence. *Social Analysis* 46 (3), str. 234–265.
- Focaal: Journal of Global and Historical Anthropology*. 2010. Specijalno izdanje 57. Beyond reconciliation: social reconstruction after the Bosnian war.
- Fraser, N. (2008). *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Cambridge: Polity.
- Helms, E. (2007). “Politics is a whore”: Women, morality and victimhood in post-war Bosnia-Herzegovina. Izv: X. Bougarel, E. Helms, i G. Duijzings, (Izd.), *The new Bosnian mosaic*, (str. 235–254). Aldershot: Ashgate.
- Helms, E. (2010). Justice et genre: mobiliser les survivantes de guerre bosniaques. Izv: Delpla, I., i Bessone, M., (Izd.), *Peines de guerre: la justice pénale internationale et l'ex-Yougoslavie*, (str. 249–265). Paris: EHESS.
- Jansen, S. (2002). The violence of memories: local narratives of the past after ethnic cleansing in Croatia. *Rethinking History* 6(1), str. 77–93.
- Jansen, S. (2003). Why do they hate us? Everyday Serbian nationalist knowledge of Muslim hatred. *Journal of Mediterranean Studies*: 13(2), 215–237.
- Jansen, S. (2005). National numbers in context: maps and stats in representations of the post-Yugoslav wars Identities: *Global Studies in Culture and Power* 12(1), str. 45–68.
- Jansen, S. (2007). Remembering with a difference: Clashing memories of Bosnian conflict in everyday life. Izv: X. Bougarel, E. Helms & G. Duijzings, (Izd.), *The new Bosnian mosaic*, (str. 193–208). Izd.: Alderšot: Ashgate.
- Jansen, S. (2008). Troubled locations: Return, the life course and transformations of home in Bosnia-Herzegovina. Izv: S. Jansen i S. Löfving, (Izd.), *Struggles for home*, (str. 43–64). Oxford: Berghahn Books.
- Jansen, S. (2013). Hope for/against the state: gridding in a besieged Sarajevo suburb. *Ethnos* [inicijalno objavljeno na internetu, iFirst, 16. januar 2013]
- Kolind, T. (2008). *Post-war identification: everyday Muslim counterdiscourse in Bosnia Herzegovina*. Aarhus: Aarhus UP.
- Malkki, L. (1995). Refugees and exile: from refugee studies to the national order of things. *Annual Review of Anthropology* 24, str. 495–523.
- Mujkić, A. (2007). *Mi građani Etnopolisa*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Ross, F. C. (2003). *Bearing witness: women and the Truth and Reconciliation Commission in South*. Izd.: London: Pluto.

Wilson, R. A. (2001). *The politics of truth and reconciliation in South Africa.*: Izd.: Cambridge: Štampa Univerziteta Cambridge.

Žižek, S. (1997). Multiculturalism, or, the cultural logic of multinational capitalism. *New Left Review*, str. 28–51.